

BOGUSŁAW KREJA

EKSPRESYWNY PRZYROSTEK -OWSKO W HISTORII I GWARACH JĘZYKA POLSKIEGO

1. Szereg polskich przyrostków tworzących rzeczowniki i przymiotniki ma obok form podstawowych również warianty rozszerzone morfemem *-ow-*, np. *-nia* i *-ownia*, *-stwo* i *-owstwo* (*-ostwo*), *-isko* i *-owisko*, *-ina* i *-owina*, *-ny* i *-owny*, *-ski* i *-owski* itd.

Obok rzeczowników ekspresywnych na *-sko*, np. *babsko*, *trawsko*, *zielsko*, *wińsko*, znanych zarówno współczesnej polszczyźnie ogólnej jak i gwarom oraz staropolszczyźnie, są też rzeczowniki ekspresywne na *-owsko*¹, współczesnej polszczyźnie ogólnej w ogóle nie znane. Ponieważ tego typu formacje są w języku polskim dość niezwykłe, warto im poświęcić osobną uwagę.

2.1. Pierwszą poświadczoną w tekstach historycznych formacją na *-owsko* jest wyraz *dziadowsko* (<*dziad*), zanotowany w *Słowniku polszczyzny XVI w.* (red. M. R. Mayenowa, w dalszym ciągu stosując dla tego słownika skrót SP XVI) z jednego tylko źródła: *Historyja prawdziwa[...]* w *Landzie[...]* (Kraków 1568). W owej *Historyji dziadowsko* wystąpiło 4 razy. Charakter ekspresywny (pejoratywny) tej formacji jest wyraźny:

Bo kobietki z káletki iuż dawno wymknęły
Wszystki iego pieniászki, co *dzyádowsko* miało,
Których było za młodu sobie nábierało.

O autorze tego utworu nic pewnego nie da się powiedzieć. Jednak najprawdopodobniej nie był nim Mikołaj Rej².

---

¹ Wymienia ten przyrostek H. Gaertner (*Gramatyka współczesnego języka polskiego*. Cz. III/1. *Słowotwórstwo*. Lwów-Warszawa 1934 s. 310), dając po kilka przykładów gwarowych (*chłoposko* i *chłopiosko*, *żydosko*) i staropolskich (*chłoposko*, *dziadosko* i *dziadowsko*, *gąsiorowsko*, *kumosko*, *miekowsko* 'mieczyško').

² Zob. M. Karplukówna. „*Historia w Landzie*” nie jest utworem Reja. W: *Mikołaj Rej w czterechsetlecie śmierci*. Praca zbiorowa pod red. T. Bienkowskiego, J. Pelca, K. Pisarkowej. Wrocław-Warszawa-Kraków 1971 s. 211-220.

W SP XVI (A – Mieć) znajduje się jeszcze jeden przykład formacji na *-owsko*: *kotowsko* (<*kot*), zanotowany z Adama Czahrowskiego (*Threny y rzeczy rozmaite... Poznań 1597*):

Skowronek [...] iął do kotá mówić [...],
Kotowsko rozumiało że tego potrzeba.

Według wstępu do SP XVI A. Czahrowski urodził się ok. 1565 r., prawdopodobnie w Czahrowie (ówczesny pow. Halicz, Ruś Czerwona), zmarł po 1599 we Lwowie (?).

Trzeci XVI-wieczny przykład formacji na *-owsko*: *doktorowsko* (<*doktor*) wystąpił w komedii (nie uwzględnionej w kanonie źródeł SP XVI) *Podkanie Iannasa z Gregoriasem klechą*. Kraków 1598³:

Doktorowsko owe Niech tak wiele nie broi [...].

Kolejne formacje na *-owsko* pochodzą z XVII w. Augmentatywne *gąsiorowsko* (<*gąsior*) zostało zanotowane w tymże zbiorze Badeckiego w *Komedii o Wawrzku* z r. 1612 (s. 243, w. 104):

Ho, panie kamałarzu, to też być nie miało
A za coż się tak wielkie *gąsiorowsko* dało?

Autor tej komedii nie jest znany, ale według Z. Stiebera⁴ „uderzają tu przede wszystkim typowe południowomałopolskie formy *tko*, *tkóry*. Poza tym dialektyzmów tu mało, chyba *czamu* i *czakać*, znane dziś głównie na Śląsku”.

W innej komedii XVII-wiecznej ze zbioru Badeckiego, a mianowicie w *Zwróceniu Matjasza z Podola* (1617-1620) wystąpiła dwukrotnie formacja *miekowsko* (<*miecz*) ‘stary, zardzewiały miecz’ (s. 243):

Radem, iżem go [= kabaciska] pozbył, bo mi też lżej było,
Miekowsko zardzewiało, jeszcze mię trapiło.

w. 140

A *miekowsko* tam dalej ode mnie leżało
Ale mi blisko niego być się nie przydało.

w. 153

W komedii Piotra Baryki *Z chłopca król* (Kraków 1637), również w zbiorze Badeckiego przedrukowanej (s. 585-623) wystąpiła dwukrotnie formacja *chłopowsko*:

³ *Polska komedia rybałtowska*. Pierwsze zbiorowe i krytyczne wydanie. Opr. K. Badecki. Lwów 1931 s. 100.

⁴ *Uwagi o języku „komedii rybałtowskiej”*. Łódź 1950 s. 59-63; cytat pochodzi ze s. 62. Prace Polonistyczne. Seria VIII.

Aż się znowu *chłopowsko* upije, jak cepy,
Owi go rozebrawszy, każą mu do rzepy.

w. 44

O mój Boże, toćby chciał *chłopowsko* uciekać,
Gdyby mu ogień począł ze wszech stron dopiekać.

w. 267

Według *Polskiego słownika biograficznego* (odnośny zeszyt wydany w 1935 r.) „Baryka Piotr, mieszczanin, żył za Zygmunta III i Władysława IV, brał udział w wyprawach hetmana S. Koniecpolskiego, osiadł na dworze możnego obywatela ziemi sieradzkiej A. Ł[ubińskiego?]”. Z kolei Stieber stwierdził, że „w komedii Baryki *Z chłopia król* chłop mówi normalną polszczyzną z regionalnym zabarwieniem. Jedyna czysto chłopska południowopolska forma gwarowa w jego języku, to chyba *jacy*, tj. tylko”⁵.

Ta sama, co u Baryki, formacja *chłopowsko* wystąpiła kilkakrotnie w również XVII-wiecznej *Liber chamorum*, pisanej w latach 1624-1640⁶:

Ten drugi to Bener bawiał się u żołnierza któregoś [...]
Leda jakie *chłopowsko*, fizjonomija miernego plebeana.

s. 45, nr 67

Brodzki zowie się plebeus, *chłopowsko* z Krakowa się być powieda.

s. 68, nr 173

Maciej Drogosz był też i szoftys w Gierczycach [...];
prostak ten wielki jest i grube *chłopowsko*.

s. 121, nr 378

Olszowski mianował się Stanisław, *chłopowsko* skądśi zapadło
na Podolu, żeby tam, gdzie rodu jego nie znają, mógł ujść za ślachcica.

s. 373, nr 1412

Solecki zjawił się *chłopowsko* do krak(owskiej) ziemi;
udaje się z Wielgiej Polski.

s. 502, nr 1912

W satyrycznym utworze Jana Chądzyńskiego *Relacyja a oraz suplika zboru wileńskiego saskiego* (Wilno 1623⁷) znajdujemy formację *katowsko*:

Przeto się też to w Wilnie niedawno spełniło,
Że *katowsko* tam jakieś ministrem ich było.

⁵ Tamże.

⁶ W. N. Trepka. *Liber generationis plebeanorum [Liber chamorum]*. Red. W. Dworzaczek. Cz. I. Wrocław 1963 s. VIII. Walerian Nekanda Trepka, żyjący prawdopodobnie w latach 1584-1640, pochodził z Czapel w Miechowskiem.

⁷ Utwór ten został przedrukowany w pracy Z. Nowaka *Kontrreformacyjna satyra obyczajowa w Polsce XVII wieku* (Gdańsk 1968 s. 289-305). Cytowany fragment pochodzi ze s. 305 (w. 355-356).

O J. Chądzyńskim *Polski słownik biograficzny* pisze, że żył w latach 1600-1666, był jezuitą i poetą łacińskim. „Pochodził, wedle Poszakowskiego, z Wilna, wedle Rostowskiego z Mazowsza; w Wilnie pobierał pierwsze nauki, tam w r. 1621 wstąpił do nowicjatu [...]”⁸.

W słowniku Lindego znajduje się kilka XVIII-wiecznych formacji na *-owsko(-osko)*. Są to przede wszystkim dwie następujące: *dziadowsko* (*dziadosko*) ‘z przyganą, niechęcią: dziadzisko, brzydki, nieznośny staruch’: „Przekłętę *dziadowsko*” (*Teatr Polski* t. 28), „Pocziwe i dobrowolne *dziadosko*” (*Teatr Polski* t. 24), „I jest się czego bać, żeby zwątlon troską z samego przywidzenia nie zamarł *dziadosko*” (F. Zabłocki *Zabobonnik* 1781 r.); *panowsko*: „Biedny *panowsko*, niewiele zyskuje na swoich umizgach” (*Teatr Polski* t. 16).

Do XVIII-wiecznych formacji na *-o(w)sko* przytoczonych przez Lindego można zaliczyć z dużym prawdopodobieństwem również formację *kumosko* (określoną jako rubaszną): „No no no, przystańcie na to *kumosko*” (*Teatr Polski* t. 14). Linde umieszcza ten wyraz pod samodzielnym hasłem *kumosko*, więc nie chodzi tu chyba o wołacz od zamazurzonej wersji wyrazu *kumoszka*, lecz o formację *kumowsko*, utworzoną od rzeczownika *kum*.

Poza tym innych formacji na *-o(w)sko* Linde nie notuje. Późniejsze słowniki języka polskiego żadnych nowych formacji na *-o(w)sko* już nie rejestrują. SW odnotowuje co prawda kilka takich rzeczowników, ale chodzi wyłącznie o takie rzeczowniki (i z tych samych źródeł), które były omówione wyżej lub będą wspomniane niżej, a więc *chłopowsko*, *dziadowsko*, *gąsiorowsko*, *miekowsko*, *panowsko*. SJPD nie ma już żadnych formacji z tym formantem.

2.2. Na podstawie zebranych i omówionych wyżej formacji na *-o(w)sko* można powiedzieć, że znane są one historii języka polskiego od XVI do XVIII w. W podziale na poszczególne wieki wygląda to następująco: XVI w.: osobowe *dziadowsko* i *doktorowsko*, zwierzęce *katowsko*, XVII w.: osobowe *chłopowsko* i *katowsko*, zwierzęce *gąsiorowsko* oraz rzeczowe *miekowsko*, XVIII w.: tylko osobowe: *dziado(w)sko*, *kumosko*, *panowsko*.

Wspólną cechą tych wszystkich (ogółem 9 różnych) formacji jest to, że tworzone są od podstaw rodzaju męskiego, z reguły jednosylabowych (*chłop*,

⁸ XVII-wieczne przykłady formacji na *-owsko* należałoby jeszcze uzupełnić tymi, które wystąpiły w gramatyce Dobrackiego z 1669 r. O formacji ekspresywnej *chłopowsko* w tej gramatyce wspomina – za informacją ustną prof. P. Zwolińskiego – M. Karplukówna (jw. s. 220 przyp. 21). Ta sama autorka w JPol (50:1970 s. 237) wymienia – za tym samym źródłem – formację *panowsko*. Na tym ogólnym dopisku muszę tu poprzestać, gdyż piszę to w końcu 1981 r. w Gdańsku, a więc w stanie wojennym, i przez jakiś trudny do określenia czas do wspomnianej gramatyki Dobrackiego (znajdującej się prawdopodobnie w Bibliotece Jagiellońskiej w Krakowie) nie będę miał dostępu. Jednak z tego, co pisze Karplukówna, wynikałoby, że nowych przykładów formacji na *-owsko* u Dobrackiego nie ma. Jedyne formacja *panowsko* miałaby poświadczenie o wiek wcześniejsze.

dziad, kat, kot, kum, miecz, pan), wyjątkowo dwusylabowych (*doktor, gąsior*). Regułą jest też zachowanie tematu (twardego) podstawy bez zmian; jedynie wyjątkowo w rzeczowniku *miecz* (o wygłosie funkcjonalnie miękkim) doszło do alternacji „utwardzającej” (*miecz > miekowsko*).

Rodzaj gramatyczny formacji na *-owsko* jest z reguły nijaki, jak to wynika z towarzyszących tym formacjom orzeczeń i przydawek, np. *dziadowsko miało* (XVI w.), *kotowsko rozumiało* (XVI w.), *miekowsko leżało* (XVII w.), *chłopowsko zapadło* (XVII w.), *katowsko było* (XVII w.); *doktorowsko owe* (XVI w.), *wielkie gąsiorowsko* (XVII w.), *miekowsko zardzewiało* (XVII w.), *leda jakie* *chłopowsko* (XVII w.), *grube* *chłopowsko* (XVII w.), *katowsko jakieś* (XVII w.), *przekłete* *dziadowsko* (XVIII w.), *pocziwe i dobrowolne* *dziadosko* (XVIII w.). Jednak wyjątkowo trafiają się orzeczenia i przydawki męskie, np. *chciał* *chłopowsko uciekać* (XVII w.), *nie zamarł* *dziadowsko* (XVIII w.); *biedny* *panowsko* (XVIII w.).

Z przydawek takich, jak *wielkie* (gąsiorowsko), *grube* (chłopowsko), *zardzewiało* (miekowsko), *leda jakie* (chłopowsko), *przekłete* (dziadowsko), widoczna jest funkcja augmentatywna i pejoratywna przyrostka *-owsko*. Jedynie przydawka *pocziwe i dobrowolne* (dziadosko) wskazuje na odmienny stosunek emocjonalny (pobłażania, litości itp.) do desygnatu tej podstawy.

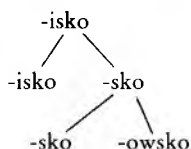
Augmentatywno-pejoratywny przyrostek *-owsko* występuje w staropolszczyźnie obok przyrostków *-sko* i *-isko*. SP XVI notuje na przykład *dziadowsko*, ale obok tego *babsko* i *chłopisko*. Formacje na *-isko* zdecydowanie w XVI w. przeważają. Z SP XVI (A – Mieg) wynotowałem następujących 16 formacji ekspresywnych na *-isko*: od podstaw męskich 11 przykładów (osobowe *bożysko, chłopisko*, zwierzęce *baranisko, charcisko, kruczysko, lwisko*, rzeczowe *chrościsko, kobierczysko, kościelisko, łbisko*, z innych *grzeszysko*); od podstaw żeńskich 4 przykłady (osobowe *dziewczysko*, zwierzęce *jaszczorczyśko, rzeczowe* *drożysko, izbisko*); od podstawy nijakiej 1 przykład (rzeczowe *gźlisko*). Zwraca uwagę, że wśród owych 5 rzeczowników będących podstawami żeńskimi i nijaką są wyłącznie takie, z którymi przyrostek *-isko* łączy(ł) się przede wszystkim ze względów głosowych (w 4 przykładach w wygłosie tematu jest grupa spółgłoskowa, w jednym – spółgłoska „węzłotwórcza” -g). Trzeba tu jeszcze dodać, że wśród 16 XVI-wiecznych formacji na *-isko* aż 7 zostało przez SP XVI wynotowanych wyłącznie z Reja (osobowe *bożysko, chłopisko* – aż 8 przykładów użycia, zwierzęce *baranisko, charcisko, jaszczorczyśko, kruczysko, lwisko*), poza tym jeden z Reja i Wujka (*dziewczysko*), wreszcie pozostałych 8 pochodzi z 8 różnych innych źródeł.

Z tych samych 13 tomów SP XVI wynotowałem tylko 7 formacji na *-sko*: 2 od podstaw męskich (*chłopsko, kościelisko*), 3 od podstaw żeńskich (*babsko, komórsko, koszulsko*) i 2 od podstaw nijakich (*cielsko* i zleksykalizowane *drzewsko* ‘mary’).

Wreszcie w tymże SP XVI (A – Mieg) znalazły się tylko 2 formacje na *-owsko*: osobowe *dziadowsko* i zwierzęce *kotowsko*; obie od podstaw męskich. Trzecia XVI-wieczna formacja na *-owsko*: *doktorowsko* pochodzi spoza SP XVI, więc jej w tych podliczeniach nie uwzględniam.

Z cytowanych wyżej przykładów widać, że tylko od dwu podstaw (*chłop* i *kościół*), obu męskich, utworzono derywaty dwoma różnymi przyrostkami ekspresywnymi: *chłopisko* i *chłopsko*, *kościelisko* i *kościelsko*. *Chłopisko* pochodzi z Reja, zaś *chłopsko* ze Strykowskiego, natomiast *kościelisko* (1 raz) i *kościelsko* (2 razy) tylko z jednego źródła – z *Epistomium* M. Czechowica. Jest przy tym znamienne, że formacja *kościelisko* została zanotowana tylko w dop. l. mn.: *do [...] kościelisk*; formacja *kościelsko* wystąpiła tylko w dop. l. poj.: *do kościelska*. Może wybór przyrostka pozostaje tu w związku z różną sytuacją fonetyczną w wygłosie dop. l. poj. i dop. l. mn.? Rzecz wymagałaby osobnego zbadania.

Wszystkie trzy omawiane tu przyrostki są ze sobą genetycznie najprawdopodobniej związane. Funkcję ekspresywną przyrostka *-isko* da się wyprowadzić z konkretnej, już przedpolskiej, formacji *grodzisko* 'stary, zniszczony gród'⁹. Z kolei genezę przyrostka *-sko*, znanego w języku polskim od XV w. (por. *drzewsko* 'mary'), można wiązać z przyrostkiem *-isko*¹⁰. Wreszcie przyrostek *-owsko* jest specyficznym wariantem przyrostka *-sko*. Schematycznie można to ująć w sposób następujący:

2.3. Warunki wykształcenia się formantu *-owsko* wymagają bliższego rozważenia. Można przypuszczać, że konkretną formacją, w której doszło do zawiązania się formantu *-owsko*, była formacja *dziadowsko*. Powstała ona jako antonimiczna formacja ekspresywna do *babsko* (notowane od XVI w.). Jednak w temacie *dziad-* były zupełnie inne warunki fonetyczne niż w temacie *bab-* i przyrostkiem *-sko* nie można się tu było posłużyć. Musiał się tu pojawić element samogłoskowy tylny, który by zneutralizował destrukcyjne działanie spółgłoskowego *-sko* na temat *dziad-*. Wariant *-isko* nie wchodził tu wówczas widocznie w rachubę, gdyż poza alternacją spółgłoskową wymagałby jeszcze alternacji samogłoskowej (*dziad* > *dziedzisko). Dla

⁹ Zob. B. Kreja. *Słowotwórstwo rzeczowników ekspresywnych w języku polskim. Formacje na „-ik”, „-k-”, „-isko” i „-ina”*. Gdańsk 1969 s. 212.

¹⁰ Zob. B. Kreja. *Rzeczowniki ekspresywne na „-sko” w języku polskim*. JPol 48:1968 s.. 202-216.

uniknięcia niszczących temat przyrostków *-sko* i *-isko* sięgnięto więc po neutralizujący morfem *-ow-*. Było to tym łatwiejsze, że temat *dziad-* z tym morfemem łatwo się już łączył, co widać w SP XVI po szeregu derywatów od *dziad-*, por. np. przymiotnik *dziadowski* (też *dziadow*) i rzeczownik *dziadowizna*. Podobną łatwość łączenia się z morfemem *-ow-* miał (w XVI w.) rzeczownik *doktor*, por. np. takie XVI-wieczne formacje, jak przymiotnik *doktorowski* (w SP XVI 15 razy; przymiotnik *doktorski* – 4 razy, a *doktorowy* tylko 1 raz) oraz rzeczowniki *doktorostwo* i *doktorowic*.

Stopniowo zaczęła się ustalać między wariantami *-sko* i *-owsko* wyraźna dystrybucja komplementarna. Podczas gdy przyrostek *-sko* obsługiwał przede wszystkim tematy żeńskie (typu *baba* itd.) i nijakie, przyrostek *-owsko* zaczął się wiązać z tematami męskimi (typu *dziad*). Szybkie zastąpienie XVI-wiecznej formacji *chłopsko* przez nowszą, zgodną z tym podziałem tematów, formacją *chłopowsko* było porządkowaniem systemu słowotwórczego. Ale tym samym przyrostek *-owsko* znalazł się na tym samym polu tematycznym, na którym działał już od dawna silny, bo produktywny przyrostek *-isko*. Równoległe istnienie dla tego samego typu tematów dwóch identycznych funkcyjnie formantów mogło trwać tak długo, jak długo dysponowały one własnym zasięgiem terytorialnym czy środowiskowym. Postępująca ekspansja przyrostka *-isko* musiała doprowadzić do ostatecznego wycofania się przyrostka *-owsko*. Z języka literatury nastąpiło to ostatecznie w XVIII w.

O terytorialnym rozprzestrzenieniu przyrostka *-owsko* w staropolszczyźnie nie da się nic konkretnego powiedzieć. Nie wiadomo nic ani o autorze *Historii prawdziwej w Landzie (dziadowsko)*, ani o twórcy komedii rybałtowskiej *Podkanie Iannasa z Gregoriasem klechą (doktorowsko)*. Jedynie o A. Czahrowskim (*kotowsko*) wiadomo tyle, że najprawdopodobniej urodził się w Czahrowie na Rusi Czerwonej (pow. Halicz). O pochodzeniu autorów XVII-wiecznych, którzy posługiwali się formacjami na *-owsko* wiadomo już jakby trochę więcej. Autor zatem *Komedii o Wawrzku (gąsiorowsko)* używał – według Stieberta – północnomalopolskich form *tko*, *tkóry*, a Piotr Baryka (*chłopowsko*) mógł pochodzić z południowej Polski (używa wyrazu *jacy* ‘tylko’). W. N. Trepka (*chłopowsko*) pochodził z Czapel w Miechowskim, wreszcie J. Chądzyński (*katowsko*) pochodził prawdopodobnie z Mazowsza. XVIII-wieczny F. Zabłocki, autor *Zabobonnika (dziadowsko)*, urodził się prawdopodobnie na Wołyniu, a zmarł w Końskowoli.

Z przedstawionych wyżej danych niewiele konkretnego wynika dla zagadnienia staropolskiej geografii przyrostka *-owsko*. Zresztą trzeba pamiętać, że chodzi tu łącznie aż o trzy wieki.

3.1. Formacje z przyrostkiem *-owsko* notowane są również w różnych polskich źródłach gwarowych. I tak na przykład J. Karłowicza *Słownik gwar*

polskich (Kraków 1900-1911; dalej w skrócie SGP) notuje z Lubelskiego (?) *chłoposko* ‘chłopisko’ (s.v. *chłop*) i *koniosko* ‘konisko’ (s.v. *koń*). W obu wypadkach źródłem są materiały słownikowe H. Łopacińskiego, pochodzące głównie z Lubelskiego (tylko częściowo z innych terenów), a drukowane w Pracach Filologicznych, t. IV i V. Poza tym SGP notuje z Krakowskiego: *chłoposko* ‘chłopisko’ (s.v. *chłop*) i *Żydosko* || *zydowsko*. Obie te formacje notowane są z O. Kolberga, Krakowskie IV, 1962 (*Dziela wszystkie*, t. 8). W rozdziale Właściwości mowy Krakowskiego ludu na s. 298 czytamy: „54. Zgrubiale wyrażają się: *chłoposko* (w Mazowszu i Lubels.: *chłopisko*), *Zydosko* (Maz. i Lub. *zydzisko*), *babsko*, *dziecka* (*dzieciska*, plur.)” Interesujące jest tutaj przeciwstawienie krakowskiego *-o(w)ska* mazowieckiemu i lubelskiemu *-isko*. Jednak z Lubelskiego, jak mogą o tym świadczyć przytoczone wyżej i niżej fakty, formacje na *-o(w)ska* są również znane.

Kilka formacji na *-o(w)ska* pojawiło się też w innych źródłach gwarowych. I tak np. W. Kupiszewski¹¹ zanotował nazwę *wiatrowsko* ‘wicher’ w trzech sąsiadujących ze sobą punktach małopolskich (Książnice Wielkie, pow. Kazimierza Wielka, Wola Radłowska, pow. Brzesko i Sienisławice), a także formację *chłoposko* ‘chłop’ w Książnicach Wielkich. Tę ostatnią formację (*chłoposko*) przytacza Kupiszewski również z pow. Krasnystaw, powołując się tu na informację prof. T. Brajerskiego.

Ze Śląska Opolskiego (Góra Świętej Anny) formację *dziadowsko* (fonet. *žadofsko*) ‘alter Mann, Bettelemann’ przytacza R. Olesch¹². Innych formacji na *-owsko* w tym słowniku nie ma.

Również tylko jedną formację na *-owsko*: *koniowsko* (fonet. *kuńosko*) ‘pejor. od koń’ zapisał K. Dejna¹³ z Ruskiego Brodu w woj. kieleckim (okolice Przysuchy). Wprawdzie formacja *koniowsko* jest u Dejnego SLKŁ (A-P) izolowana w sensie formantu, to jednak na terenie objętym tym słownikiem występuje pewne charakterystyczne zjawisko morfologiczne. Przed szeregiem formantów z nagłosowym *-i-* pojawia się morfem *-ow-*, np. *deskowina* ‘licha deska’, *deszczowina* ‘deszcz’, *kotowina* ‘kot’, *płatowina* ‘płat’ oraz *kropowidłko* ‘małe kropidło’, *krzesowidło* (obok *krzesidło*) ‘krzesiwo’ itd. O ile w odrzeczownikowych strukturach typu *kotowina* morfem *-ow-* jest w gwarach dosyć zrozumiały, bo służy potrzebie unikania zakłócającej strukturę słowotwórczą alternacji spółgłoskowej, o tyle zastanawiają odczasownikowe przykłady typu *kropowidł(k)o*, gdzie *-ow-* pojawia się przed *-i*, które wchodziło w skład tematu czasownikowego. Formacje typu *koniowsko* mogłyby

¹¹ *Słownictwo meteorologiczne w gwarach i historii języka polskiego*. Wrocław 1969 s. 48.

¹² *Der Wortschatz der polnischen Mundart von Sankt Annaberg*. Bd. 1. Berlin 1958. Ost-europa – Institut an der freien Universität Berlin. Slavistische Veröffentlichungen. Band 17.

¹³ *Słownictwo ludowe z terenu byłych województw kieleckiego i łódzkiego (A-Por)*. „Rozprawy Komisji Językowej ŁTN” 20-26:1974-1980 – dalej cytuję jako SLKŁ.

być jeszcze jednym przykładem na szczególną ekspansywność morfemu *-ow-* na terenie objętym przez Dejny SLKŁ.

3.2. Jest wreszcie jeszcze jedno źródło, stosunkowo bogate właśnie w formacje na *-owsko*. We wsi Rachanie pod Tomaszowem Lubelskim¹⁴ wystąpiła cała seria takich formacji, fonetycznie zapisywanych jako *-ofsku*: *gazeciowsko* 'duża gazeta', *łaciowsko* 'duża łąta', *łopaciowsko* 'duża łopata', *koryciowsko* 'duże koryto', *plachciowsko* 'duża płachta', *żerdziowsko* 'długa, gruba żerdź'¹⁵. Wymienionych 6 formacji odbiega wyraźnie od wszystkich wyżej wymienionych formacji na *-owsko*. Ich wyrazy podstawowe są bądź rodzaju żeńskiego (5 razy), bądź rodzaju nijakiego (1 raz). We wszystkich 6 przykładach wygłos tematu wyrazu podstawowego kończy się spółgłoską „węzłotwórczą” (5 razy *-t-*, 1 raz *-dź-*), występuje tu więc typ tematu, z którym łączy się normalnie przyrostek *-isko*.

Co do przyrostka ekspresywnego *-isko* w tej gwarze to trzeba powiedzieć, że jest on tam szczególnie produktywny. W monografii Malca zostały zapisane łącznie 182 formacje ekspresywne na *-isko*, w tym 116 o podstawach męskich (*baranisko...*), 59 o podstawach żeńskich (*dziewczynisko...*) i 7 o podstawach nijakich (*uszysko...*). W 9 formacjach wystąpił również przyrostek ekspresywny *-sko*: w 7 formacjach z podstawami żeńskimi (*babsko*, *dupsko*, *fursko*, *kobyłsko*, *krowsko*, *łapsko*, *trawsko* rzad.) i w 2 formacjach z podstawami nijakimi (*cielsko*, *zielsko* rzad.).

Dalej o formacjach na *-isko* w gwarze Rachań trzeba powiedzieć, że na 59 formacji z podstawami żeńskimi w aż 35 przykładach użycie przyrostka *-isko* (zamiast ewentualnego *-sko*) jest podyktowane warunkami fonetycznymi wygłosu tematu: bądź grupą spółgłoskową w 21 przykładach (np. *piersisko*, *trumnisko...*), bądź spółgłoską „węzłotwórczą” w 14 przykładach (np. *gałęzisko*, *muszysko...*). Na 24 przykłady pozostałych formacji na *-isko* z podstawami żeńskimi, a więc tych formacji, które łączą się z podstawami „zwykłymi” (np. *świnisko...*) aż 5 formacjom towarzyszy kwalifikator rzad. (np. *furzysko*, *jałowisko*, *kurzysko*, *zonisko*, *żylisko*); może to świadczyć o postępującej produktywności przyrostka *-isko* w tej gwarze.

O przyrostku ekspresywnym *-isko* wiadomo, że – przynajmniej w języku ogólnym – ma dwa główne zakresy występowania: tematy męskie oraz żeńskie (i nijakie) „trudne”.

O ile o staropolskich (i niektórych współczesnych gwarowych) formacjach na *-owsko* można powiedzieć, że konkurowały (konkurują) z przyrostkiem *-isko* wyłącznie przy tematach męskich, o tyle o rachańskich formacjach

¹⁴ T. Malec. *Budowa słowotwórcza rzeczowników i przymiotników w gwarze wsi Rachanie pod Tomaszowem Lubelskim*. Wrocław 1976 s. 69.

¹⁵ T. Malec dodaje, że w gwarze Rachań formacje ekspresywne na *-owsko* mają rodzaj gramatyczny identyczny z rodzajem gramatycznym wyrazu podstawowego, a więc np. *ta gazeciowsko* itd.

na *-owsko* trzeba powiedzieć, że konkurują z przyrostkiem *-isko* wyłącznie przy tematach żeńskich „trudnych”.

Przy formacjach rachańskich trzeba dodatkowo zwrócić uwagę na właściwości palatalizujące przyrostka *-owsko*. W staropolszczyźnie takiej właściwości on nie posiadał. Oddziaływanie palatalizujące przyrostka mamy jeszcze w gwarowej (lub.?) formacji *chłopiosko*. Natomiast w formacji lub.(?) i kiel. *konio(w)sko* już sam temat *koń-* był miękki i taki się w derywacie utrzymał; inaczej niż w stp. *miekowsko*, gdzie dokonał się proces stwardnienia tematu *miecz-* > *miek-*¹⁶.

4. Przyrostek *-owsko* dla historii polskiego słowotwórstwa jest tylko pewnym epizodem, zasługującym jednak na uwagę choćby ze względu na charakter jego powiązań i zależności z pokrewnymi formantami ekspresywnymi. Natomiast w polskich gwarach sytuacja tego przyrostka wydaje się mniej przejrzysta. Z jednej strony może ze względu na większą różnorodność uwikłań systemowych, z drugiej zaś – ze względu na spore braki i luki w opisach gwarowych. Może zwrócenie uwagi na ten szczegół słowotwórczy gwar południowej Polski przyczyni się do wprowadzenia dodatkowego punktu do kwestionariusza słowotwórczego polskiej dialektologii.

¹⁶ W pracy W. Cyrana (*Tendencje słowotwórcze w gwarach polskich*, Łódź 1977), jak też i w innych źródłach gwarowych, żadnych formacji na *-owsko* nie znalazłem. Dodam tu jeszcze, że M. Karplukówna (jw. s. 217) na podstawie danych uzyskanych z Pracowni Polskiego Słownika Gwarowego w Krakowie ustaliła, że „przyrostek *-owsko* w dzisiejszych gwarach występuje w Polsce południowej i południowo-wschodniej (krakowskie, kolbuszowskie, tarnobrzeskie, lubelskie)”. Jak jednak wynika z gwarowych przykładów przytoczonych wyżej, indywidualne formacje na *-owsko* znane są również chociażby na Opolszczyźnie (*dziadowsko*) czy w Kieleckiem (*konio(w)sko*).